

entelektüeller, kanaat önderleri, bilim insanları ve hatta din adamları da katılmaya başlamıştır. Tatarların öncülüğünde başlayan bu hareket Kadimcilere ve Rus şovenizmine karşı kurulmuşsa da ilk amaç bağımsızlık olmamıştır. Yani siyasi olmaktan ziyade Rus Çarlığı'nın içerisinde özlerni koruyabilmek amacıyla oluşturulan kültürel bir hareket olarak başlamıştır. En temel araçları ise "eğitim" ve "basın" olmuştur (Roy, 2018: 70). Ceditizm, eğer bu noktada başarılı olursa siyasi bir harekete dönüşebilecekti. Ceditçilik hareketinin, Tatarlar'dan Maverünnehir yani günümüz Orta Asya coğrafyasına geçişi on dokuzuncu yüzyılın sonuna tekabül etmektedir. 1890'da ilk kez Fergana'da ve 1893'te de Semerkant'ta yeni usul okullar açılmıştır. Evleri müzeleştirilmiş olan Fergana'da Hamza Hakimzade ve Semerkant'ta Mahmut Hoca Behbudi bugün hala hem Özbekistan'da hem de tüm Türkistan coğrafyasında büyük saygı görmektedir.

Orta Asya'daki Ceditçilik tarihinin, Rusya'daki Ceditçilik tarihinin bir devamı ve ilavesi olduğu belirtilmelidir. Orta Asya'da Ceditçiliğin en tanınmış temsilcileri Ahmedî Donish, Sadrettin Aynî, Mahmut Hoca Behbudi, Abdurauuf Fitrat, Feyzullah Hocayev, Hamza Hakimzade'dir. Bugün Fergana'dan Semerkant'a tüm müzelerde bu kişilerin isimleri, görselleri ve eylemleri bulunmakla beraber birçok yerde anıtlarını da görmek mümkündür.

Rusya'nın Ceditizm Politikaları

Hem Rus Çarlığı'nın hem de SSCB'nin Türkistan'daki politikalarının başında "böl ve yönet" ilkesi gelmekteydi. Bölme yöntemini kültür ve dil politikalarıyla uyguluyorlardı. Türkistan'daki Türk boyları arasındaki ortak kültür ve dilin yok edilmesi oldukça elzemdi. Ortak kültür ve dil olmazsa milli birlik fikri de doğmazdı. Milli fikrinden yoksun bir Türkistan'ın yönetilmesi de Ruslar için daha kolay olurdu ve öyle de oldu. Zira Türkistan, 19. yüzyılda Rusya'nın askeri olarak hızla yayılabileceği, diğer büyük güçlerin erişimine kapalı bir bölgeydi. Türkistanlılar ise Rusya ile mücadele edebilecek teknolojik gelişmeye sahip değildi. Ceditçilik hareketi de Türkistan'da bu konjonktürde doğmuştur. Yani Ceditçilik hareketinin Türkistan'da gelişmeye başladığı dönemde, henüz bölgenin tamamı Rus imparatorluğuna dahil değildir ve mücadele devam ediyordur.

Rus şovenizmine ek olarak Ceditçileri harekete geçiren diğer bir grup olan Kadimciler, İslam'ı, şeriat hukukunu, İslami dünya görüşünü ve toplumda din eğitimini şiddetle savunmuşlardır. Söz konusu dönemde Orta Asya bölgesindeki genel eğitim tamamen dini çalışmalara odaklıdır. Ceditizm, öncelikle bu eğitim sistemini yenilemek, reforme ve modernize etmek için ortaya çıkmıştır. Ruslar bu konjonktürde, ilk etapta Ceditçilerden tehdit algılamıştır. Zira yukarıda değinildiği üzere Türkistan'ı diğer devletlere kapalı tutmak isteyen Çarlık, modernleşme ve bu bağlamda Avrupalı tarzı yaşamı savunan Ceditçilerin karşısında Kadimcileri desteklemiştir. 1905 Devrimi'nin getirdiği atmosfer bu durumu

değiştirmeye başlamıştır.

Fitrat gibi birçoğu Türkiye'de eğitim gördüğü için Ceditçiler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Jön Türk hareketinin anayasal fikirlerini de paylaşmışlardır. Bazı Ceditçilere göre, İslam parlamentarizmle çelişmez, üstelik hayatın tüm meselelerinde ortak bir kararın alındığı şura cemaatine (Müslüman cemaatinin konseyi) dayanmaktadır. Bu Kuran ve Sünnette emredilmiştir. Ayrıca Kuran, Sünnet ve Hadis'in eleştirel çalışmayı yasaklamadığına ve Müslüman toplumun tarihi ile ilgili olduğuna inanmışlardır. Görüldüğü gibi Ceditçiler, İslam'ı sadece kültürel alanda değil, aynı zamanda siyasi alanda da modernleştirmeyi önermişlerdir. Bu siyasi fikirleri uygulamak için bazı Ceditçiler, 1905-1907 devrimci olayları sırasında siyasi mücadeleye de dahil olmuşlardır. Onlar anayasal monarşi, yerel özyönetim, genel oy hakkı, demokratik fikirler vb. fikirleri için savaştan "İttifaq al-Musulimin" (Müslümanların Birliği) partisinin aktif üyeleridir (Vildanov ve Diğerleri, 2018: 51). Birçok Ceditçi, dört dönem (1907-1917) Devlet Duma'sına milletvekili seçilmiş ve Müslüman bölgelerin birçok siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel konuda haklarını savunmuşlardır.

Devrim öncesi yıllarda Ceditçilerin kendileri ve Cedit literatürü yerel otoriteler tarafından sıkı bir kontrol ve sansür altında tutulsa da devrim yıllarında Ceditizm, sosyo-politik bir hareket olarak Bolşeviklerin hemen dikkatini çekmiş ve Pan-Türkizm, Pan-İslamizm ve Pan-İranizm, Basmacılık gibi o dönemde var olan hareketlere karşı kullanılmıştır. Gerçekten de Bolşeviklerle beraber mücadele eden Ceditçiler, Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği'nde Sovyet iktidarının kurulmasında büyük rol oynamışlardır. Mamafih 1920'lerde "Ceditizm'in" burjuva özünü açığa çıkaran ve onları Sovyet iktidarının baskıcılığının muhatabı haline getiren yazılar ortaya çıkmıştır.

Ceditçiler üzerindeki zulüm 1926'da tarihçi P. Galuzo'nun Cedit önderlerinden Feyzullah Hocayev'in eserlerini eleştirmesiyle başlamıştır. Galuzo'ya göre Ceditçiler sanıldığı gibi devrimde olumlu rol oynamamıştır. Hatta aksine devrim karşıtı bir harekete dönüşme potansiyeli taşıyorlardı. Bu tarihten sonra Sovyetlerin Ceditçiliğe karşı tavrı değişmeye başlamıştır. Zamanla "halk düşmanları" damgası yiyen Ceditçilerin bıraktıkları eserler çoğunlukla yasaklanırken, Feyzullah Hocayev, Abdullah Kadiri, Mahmut Hoca Behbudi gibi önderler de çeşitli represyon dalgalarında katledilmiştir.

İslam'ın modernleşmesinin bir okulu olarak Ceditçilik, 19. yüzyılın 80'lerinde ortaya çıkmış ve 1917-1920'lerin devrimci olaylarına kadar varlığını sürdürmüştür. Devrimden sonra, İslam'ın bu modernleştirici ekolünün varlığı sona ermiştir, zira Sovyet hükümetinin ilk kararlarından birine göre din devletten ayrılmıştır ve aynı hükümetin sıkı denetimine girmiştir. Orta Asya'nın tüm bölgelerinde din eğitimi kaldırılmıştır ve bunun yerine okullarda esasen laik olan Sovyet genel eğitim sistemi kurulmuştur. Gördüğümüz gibi, İslam'ın modernleşme okulu olarak Ceditçilik

süreci, misyonunu tamamlamadan kesintiye uğramıştır.

Mihail Gorbaçov'un reformlarıyla beraber durum yavaş yavaş değişmiştir. Ceditçiler konusunda bazı arşivler açılmıştır ve farklı nitelikte eserler ortaya çıkmıştır. Genç Buharalılar, Genç Hiveler ve diğer devrimci Ceditçiler hakkında yazılar yazılmaya başlanmıştır. Orta Asya tarihinde Ceditçiliğin kültürel ve eğitimsel rolüne ayrılmış eserler ortaya çıkmıştır. Sadece Rus ya da Orta Asya Türkleri değil, yabancı araştırmacılar da bu sorunla uğraşmaya başlamışlardır. Ceditçilerin yeniden çalışılmaya başlanmasındaki temel neden Türkistan bölgesinde toplumların geri kalmışlığına, durgunluğuna, cehaletine ve diğer mevcut eksikliklerine dikkat çekmek olmuştur (Bobokhonov).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya Cumhuriyetlerinde tarih bilimi oldukça politize olmuş ve birçok araştırmacı bilimsel çalışmalarını yeni etno-politik ve sosyo-kültürel süreçler çerçevesinde yazmaya başlamıştır. Bilhassa Özbekistan ve Tacikistan'da tarih yazıcılığında Ceditçiler, oldukça geniş bir yer tutmuştur. Sovyetlerin halk düşmanları, büyük bilim adamları, filozoflar, yazarlar, tarihçiler, halk figürleri ve ulusal kahramanlar-kurtarıcılara dönüşmeye başlamıştır.

Ceditçiliğin Günümüze Etkileri ve Neo-Ceditizm

Her şeyden önce belirtmek gerekir ki henüz literatürde neo-cedit diye bir tanımlama mevcut değildir. Hatta sadece neo-cedidizm değil, literatürde Orta Asya'daki klasik cedidizm konusunda da ciddi boşluklar vardır. Var olan eserlerin çoğu, Başkurt ve Tatar yazarlar tarafından Cedidizm konusunda kaleme alınmış eserlerdir. Bu eserler, Rusya İmparatorluğu'nun tüm Müslüman bölgelerinde Cedid hareketinin kökeni ve gelişiminde Tatarların ve Başkurtların rolünü vurgulamaktadır. Orta Asya'da yayınlanan bazı eserlerde Ceditçilerin sadece dini fanatizme karşı olduklarından bahsedilmektedir. Bu bağlamda Ceditçilerin fikirleri bugün ağırlıklı olarak Müslüman nüfusun yaşadığı Orta Asya'nın modern toplumlarında alternatif sosyal yaşam oluşturmak için kullanılabilir. Ceditçiler, fikirlerinin yalnızca toplumda normal genç Müslümanları yetiştirmekle kalmayıp, aynı zamanda bölgede İslami köktenciliklerin artan etkisine karşı koyabileceğine inanmıştır. Günümüzde de özellikle Özbekistan'ın ihtiyacı olan şey budur. Yukarıda detaylarıyla açıklandığı üzere Ceditçiler tarafından ortaya konan İslam'ın modernleştirilmesi çabası, Bolşevikler tarafından kesintiye uğratılmıştır. İslam'ı ve Müslüman toplumu kademeli olarak uzun yıllar boyunca reforme etmeye çalışan Ceditçilerin aksine, Bolşevikler daha kısa bir yol seçmişlerdir. Dini dünya görüşü, Orta Asya'daki toplumların modernizasyonu için Bolşevik programından tamamen dışlanmışlardır. Alternatif olarak, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin ve eğitimin temel dayanağı haline gelen bilimsel ateizm dikte edilmiştir. Sovyet yıllarında Orta Asya cumhuriyetlerinde siyasi sistemde, ekonomide, kamusal yaşamda ve genel olarak kültürde sürekli bir modernleşme

süreci yaşanmıştır. Geleneksel toplum, her şeyde Sovyet uygarlık modelinin en güçlü etkisine maruz kalmıştır. Orta Asya toplumlarında geleneksel ve arkaik bilinç yerine giderek bilimsel dünya görüşüne dayalı seküler bir bilinç oluşmuştur. Bu dünya görüşünün şekillenmesinde bilim ve eğitimin büyük rolü olmuştur. Yerel gelenekçiliğe karşı bu modernleşme süreci, Sovyet iktidarının kuruluşunun ilk yıllarında başlamış ve SSCB'nin çöküşüne kadar devam etmiştir. Ancak Sovyet sistemindeki modernleşme, Ceditçilerin arzu ettiği modernleşme ile örtüşmemektedir. Zira Sovyetler, modernleşme adı altında dini ve milli tüm yerel değerleri yok etmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu süreç doğal olarak kesintiye uğramıştır. Uzun yıllar süren mücadelenin bir sonucu olarak, Orta Asya cumhuriyetlerinde özellikle de Özbekistan'da çok büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Sovyet sonrası zamanlarda, bu cumhuriyetlerdeki etno-politik ve sosyo-kültürel durum kökten değişmiştir. Bölgedeki dini ve milli değerlerde Sovyet döneminde bir düşüş süreci yaşanmışsa da Sovyet sonrası dönemde toplumun tüm alanlarında gelenekçiliğin canlanma süreci başlamıştır (Bobokhonov).

Sovyet sonrası dönemde Özbekistan'da, toplumun İslamlaşması ve İslam'ın siyasallaşması süreçleri başlamış ve bu süreçler, hayatın her alanında gelenekçiliğin yeniden canlanmasına katkı sağlamıştır. Özbek ulus inşası, tamamen Sovyet karşıtlığı üzerine kurulmuş, bu yüzden de yavaş yavaş Sovyet modernleşmesinin tüm meyveleri yok edilmeye çalışılmıştır. Fakat kurucu kadro Sovyet kimliğini yok etmeye çalışırken aynı zamanda seküler düzeni de korumaya çalışmıştır. Buna rağmen İslam yeniden tüm alanlara sirayet etmeye başlamış, siyasallaşmıştır. "Muhtemelen Ceditçiler, 21. yüzyıldaki akademik enstitülerin ve laik bilim adamlarının, kendi zamanlarında Kadimizm temsilcilerinin yaptığı gibi, İslam'ı, ortaçağ şeriat normlarını, toplumdaki arkaik dini dünya görüşünü şiddetle savunacaklarını hayal etmemişlerdir. Aradan geçen 100 yıl sonra Ceditçilere ve onların fikirlerine yeniden ihtiyaç doğmuştur. Gerçekten de kurucu kadro, Özbekistan'da ulus-inşa sürecinde Ceditçilere özel bir yer vermiştir. Bunun en temelde iki nedeni vardır. Birincisi Özbekistan'da potansiyel tehdit olan radikalizme karşı modernizmin savunulması, ikincisi ise Rusya'dan ve Rus kültüründen tam anlamıyla bağımsız bir ulusun inşa edilmesidir.

Günümüzde aydın Özbek ve Tacik yazarların eserlerinde, Ceditçiler, mevcut nesil tarafından her şeyde taklit edilmesi gereken ulusal kahramanlar olarak sunulmaktadır. Örneğin Tacik yazarlar, dergi ve gazetelerinde Ceditçilerin modern Tacikistan'ın sorunlarıyla uyumlu bir dizi konuyu gündeme getirdiğini yazmaktadır: kadınları eğitime ve sosyal hizmete çekmek; Rusya, Türkiye ve Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde ulusal personelin eğitimi; okullarda dil programı; girişimcilik, ticaret ve bankacılık sisteminin geliştirilmesi; düğün kutlamaları ve yas etkinlikleri sırasında masrafların azaltılması vb.

Ceditçilerin bugünlere etkileri bunlarla da sınırlı değildir. Ceditçilerin en önem verdiği hususlardan biri kütüphanecilik. Orta Asya'da günümüzde kütüphanecilik, saha araştırmasında rahatça gözlemleneceği gibi henüz başarısız olsa da geliştirilmeye çalışılan bir alandır. Kütüphaneciliğe benzer şekilde müzelerden de bahsedilebilir. Ceditçilerin isimleriyle kurulan kütüphanelerde (Kutubhonai Behbudiya gibi) ve yine Ceditçilerin isimleriyle kurulan müzelerde Rusça'nın yanında herkesin anlayabileceği Özbekçe – Tacikçe eserler, eski ve yeni gazeteler bulunmaktadır. Bu kütüphane ve müzeleri gezenler Ceditizmin günümüz Özbekistan'ındaki etkilerini açıkça göreceklerdir.

Ayrıca yine Ceditçilerin mücadele ettikleri hususların başında gelen din odaklı kitapçılık da bugün Özbekistan için ciddi bir sorundur. Taşkent'te bile halka kitap dükkanları sorulduğunda sizi din kitapları satan merkezlere yönlendireceklerdir. Tarih, politika, coğrafya ya da diğer alanlarda kitap bulmak bu bağlamda oldukça zordur. Sonunda modern kitapçılara ulaştığınızdaysa, din referanslı kitaplar haricindekiler, Özbekçe değil Rusça olacaktır. Günümüzde Özbekistan, tıpkı tarihte Ceditçilerin yaptığı gibi bu durumla mücadele halindedir.

2 Eylül 1993 tarihinde Özbekistan'da Latin alfabesine geçilmesine ilişkin yasa kabul edilmesine rağmen bu konuda atılan adımlar oldukça yetersiz kalmıştır. Özellikle devletin resmî kurumlarındaki yazışmaların ve belgelerin Kiril alfabesi esas alınarak kaleme alındığı dikkat çekmektedir. Özbekistan son yıllarda bu durumla mücadele içine girmiştir. 2019 yılında Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyoyev'in "Özbek Dilinin Bir Devlet Dili Olarak Prestijini ve Statüsünü Temelden Artırmaya Yönelik Tedbirler" hakkındaki kararıyla beraber Bakanlar Kurulu, Devlet Dil Geliştirme Dairesi kurmuştur. Bu dairenin temel amacı, tıpkı Ceditçilerin yaptığı gibi eğitim çalışmalarının etkinliğini artırma ve devlet diliyle ilgili yasalara uyum sağlama konularında pratik çalışmalar yapılmasıdır. Diğer taraftan söz konusu yasayı eğitim alanında da etkin hale getirmek amacıyla lise ve üniversitelerde "Devlet Dilinde Çalışmak" (Davlat Tilida İş Yurutish) dersleri konulmaya başlanmıştır.

İlk kez Semerkant Devlet Üniversitesi filoloji fakültesi bünyesinde akademisyenlere ve devlet adamlarına yönelik Latince yazma dersleri müfredata konmuştur. Bu derslere Özbekistan'ın farklı vilayetlerinden akademisyenler davet edilmektedir. Özbek akademisyenler her ne kadar Latince okuyabilse de yazamamaktadır ve bu kapsamda doğal olarak dersleri Kiril alfabesiyle işlemektedir. Latince yazma dersleri sayesinde artık akademisyenlerin Latin alfabesiyle ve tamamen Özbekçe eğitim vermesi sağlanacaktır. Burada temel amaç Rusya'nın dil üzerindeki etkisini kırmak ve Özbekçeye eski itibarını kazandırmaktır. Ayrıca ülke içerisindeki bu öze dönüş, oldukça

dikkat çekicidir. Sahada elde edilen bilgilere göre eğitim kurumları dahil tüm resmî kurumlarda 2023 yılının sonuna kadar Latinceye geçilmesi planlanmaktadır.

Sonuç

Özbekistan'daki ulus-inşasında Ceditizmin özel bir yer tutmasının en temelde iki nedeni mevcuttur. İlk olarak Özbek ulus-inşasında Rus etkisi ve Rus hegemonyası kırılmak istenmiştir. Özbekistan merkezli Rus etkisine karşı çıkan ilk entelektüel grup Ceditçilerdir. Ceditçiler arasında doğrudan Rusya'dan bağımsızlık kazanmak isteyenler olmakla beraber Rusya çatısı altında daha bağımsız hareket etmeyi amaçlayanlar da mevcuttur. Bu farklılığa rağmen net olan bir husus vardır ki Ceditizm, Rus şovenizmine karşı doğmuştur. Gerek Çarlık rejimi gerekse Sovyetlerle aralarındaki karmaşık ilişkiler neticesinde Ceditçilerin politik amaçlara yönelenleri, represyon dalgalarında katledilmiş, kültürel faaliyetlere devam edenleriyse susturularak sindirilmiştir. Bu bağlamda Rus hegemonyasını kırmak için Ceditçiler, Özbekistan'da biçilmiş kaftandır.

İkinci olarak ulus-inşasının Ceditçilere dayanmasının nedeni, Sovyet sisteminin yıkılmasından sonra yükselişe geçen radikalizmin önüne geçmektir. Özbekistan'ın Tacikistan, Afganistan, Pakistan gibi komşu ülkelerine bakıldığında Özbekistan'a bu hareketlerin sıçrama olasılığının yüksek olduğunu görüyoruz. Özbek halkı arasında da radikalizmin taban bulması muhtemeldir. Bu bağlamda Ceditçilerin İlaik bir toplum arzusu talep görmektedir.

Gelecekte de Özbekistan'daki Müslüman toplumların modernizasyonu için yeni projelere ve yeni Ceditçilere yeniden ihtiyaç duyulacaktır. Mirziyoyev'in politikalarına ve mevcut konjonktüre bakıldığında bu durum hissedilmektedir. İlk kez 31 yıl sonra bu yıl, Özbekistan'da bağımsızlık günü kutlamalarında represyonlarda katledilen Ceditçiler anılmış ve "Ne Oldu Sana Güzel Türkistan" şarkısı okunmuştur. Güzel Türkistan şiirinin yazarı da Cedit aydınlarından, 1938 represyonunda katledilen Süleyman Çolpan'dır. Bu tören sembolik bir anlam taşımaktadır. Bağımsızlığından beri ilk kez Özbekistan'da açık bir biçimde Rus karşıtlığı bu denli gösterilmiş, Rus karşıtlığının önde gelen Cedit liderleri anılmıştır. Birçok Orta Asya uzmanı Özbekistan'daki bu hareketliliğin nedeni olarak Rusya – Ukrayna Savaşı'nı işaret etmiştir. Rusya'nın bu savaşta güç kaybetmesinin eski Sovyet devletlerinde özgüven yarattığı aşikardır. Ancak bunun ötesinde Özbekistan'da yeni ve milli bir uyanış gerçekleşmektedir. Mirziyoyev ve ekibi, Davlat Tilida İş Yurutish adı altında Özbekçeye eski itibarını kazandırmaya çalışırken, resmi törenlerde Ceditçilere hak ettiği yerleri verirken Kerimov'un arka plandaki

ekibi de Ceditçiler üzerine ciddi çalışmalar yapmaktadır. Örneğin Kerimov Vakfı, 10 Eylül 2022 tarihinde “Jadidlar: Türkistondagi Islohotlarning Taqdiri” isimli kapalı bir organizasyon düzenlemiştir. Organizasyon çerçevesindeki tüm materyaller ve konuşmalar Özbek dilinde dizayn edilmiştir. Alandaki akademisyenler ve politikacılarla görüşüldüğünde yeni bir hareketin doğduğu konusunda herkesin hemfikir olduğu gözlemlenmiştir. Ancak bazı kimseler buna yeni(den) cedit hareketi derken bazılarıysa Cedit takipçilerinin hareketi demeyi tercih etmektedir.

Ayrıca Ceditizm konusunda uzmanlardan ve akademisyenlerden oluşan bir heyetin desteğiyle Ceditçiler konusunda bir belgesel-dizi çekimleri başlamış, tanıtımı yapılmıştır. Bunun en önemli nedeni genç kuşaklara, Ceditçilerin tanıtılması ve vatansever kişiliklerinin gençlere aktarılmasına yardımcı olunmasıdır. Ekim 2022’de de Taşkent’te bir Yeniden Cedit toplantısı düzenlenmesi planlanmıştır.

Görüldüğü üzere son zamanlarda Özbekistan’da Ceditizme verilen önem, Ceditçilerin ulus-inşasındaki yeri, son zamanlarda gerek Rus hegemonyasına gerekse radikalizme karşı Ceditçilik fikirlerinin yaygınlaşması bariz bir hal almıştır. Ceditçilerin fikir ve eylemlerine, modern Özbekistan’ın ihtiyacı vardır. BBU bağlamda yakın gelecekte iç ve dış politikada neo-credit hareketinin etkili olması beklenebilir. Geçmişte bu hareketi doğru okuyan Bolşevikler, onu Türkistan coğrafyasında devrimi yaymak için kullanmıştır. Günümüzde böyle bir hareket oluşacaksa, Türkiye tarafından bu süreç doğru okunmalı ve bölge politikalarında uygun bir biçimde kullanılmalıdır.

Kaynaklar:

Bobokhonov, R. Orta Asya’da İslam’ın Modernleşme Okulu Olarak Ceditizm, [Джадидизм - как школа модернизации ислама в Центральной Азии], <https://centrasia.org/newsA.php?st=1424558880> [e.t. 8.10.2022]

Çakmak, Cihan. “Gaspıralı İsmail’in Ceditçi Aydın Fatih Kerimi Üzerindeki Etkisi”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 4, 2014, 284-293

Roy, Olivier. Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, İstanbul: Metis Yayınları, 2018.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri, <https://sozluk.gov.tr/> [e.t. 23.9.2022]

Vildanov Ruslan R., vd., Political Islam in Pre-revolutionary Russia: Groups, Parties, Representatives in the Parliament, Advances in Social Science, Education and Humanities Research, v. 275, 2018, 49 -52